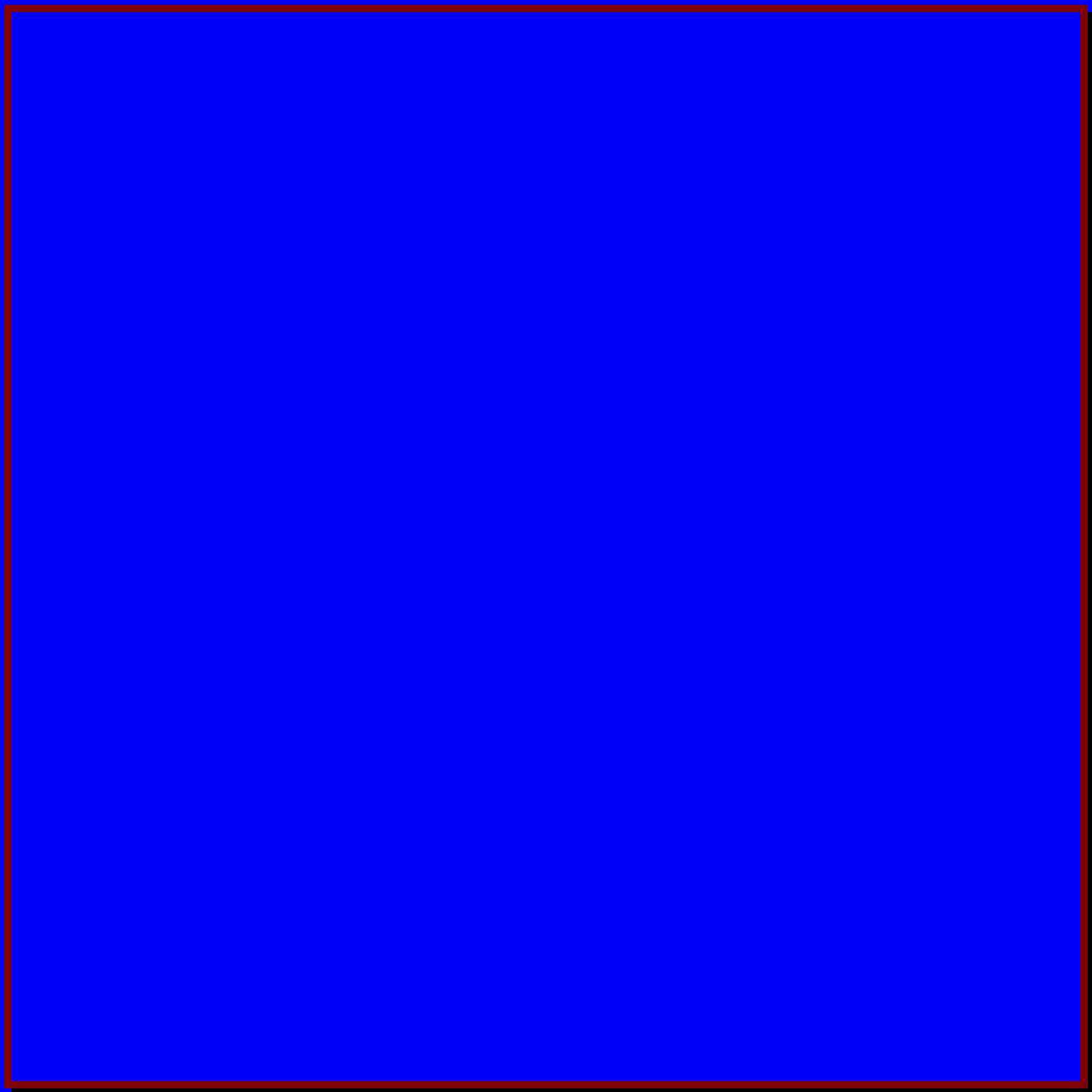

FOTOGRAFIE IN ARNHEM 1840-1910

DEEL 1

Ronald Wilfred Jansen

FOTOGRAFIE IN ARNHEM 1840-1910

DEEL 1

© RWJ-PUBLISHING, HOOGEVEEN, 2020

Druk en distributie: PUMBO

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

DEEL I ISBN 9789490482428

DEEL 2 ISBN 9789490482435

NUR 693, Regionale stadsgeschiedenis

Tekstcorrectie:

Jan Storms

Wieke Streef

DEEL 1

PROLOOG		7	-	1	1
ARNHEM		1	2	-	4 8
PIONIERS		4	9		
PROCEDÉS	DAGUERREOTYPIE	5	0	-	5 8
	CALOTYPIE	5	9	-	6 1
	CYANOTYPIE	6	2	-	6 4
	ZOUTDRUK	6	5	-	6 6
	NATTE COLLODIUMPROCEDÉ	6	7	-	7 3
	ALBUMINEDRUK	7	4	-	7 7
	PANNOTYPIE	7	8	-	8 0
	FERROTYPYPIE	8	1	-	8 3
	KOOLDRUK	8	4	-	8 5
	GOMDRUK	8	6	-	8 7
	OLIEDRUK	8	8	-	8 9
	STEREOFOTO	9	0	-	9 2
	LANTAARNPLAATJES	9	3	-	1 0 1
	BARIETPAPIER	1	0	2	
	DAGLICHT COLLODIUM ZILVERDRUK	1	0	3	- 1 0 4
	GELATINEPROCEDÉ	1	0	5	- 1 1 1
	PLATINADRUK	1	1	2	- 1 1 3
	ONTWIKKEL GELATINE ZILVERDRUK	1	1	4	- 1 1 5
	DAGLICHT GELATINE ZILVERDRUK	1	1	6	- 1 1 8
	FILM ALS DRAGER	1	1	9	- 1 2 0
	ANDERE DRAGERS	1	2	1	- 1 2 2
ANDERE AFBEELDINGEN DAN FOTO'S FORMATEN	CARTE DE VISITE	1	2	3	- 1 3 1
	KABINETFOTO	1	3	2	- 1 3 5
	PRENTBRIEFKAART	1	3	6	- 1 3 7
	ANDERE FORMATEN	1	3	8	- 1 4 5
FOTOGRAFEN	REIZENDE (PORTRET)FOTOGRAFEN	1	4	6	- 1 5 1
	GEVESTIGDE FOTOGRAFEN	1	5	2	- 2 3 2
		2	3	3	- 5 0 2

DEEL 2

ONDERRICHT	SCHOLING	5	0	9	- 5 1 0
	LEZINGEN	5	1	1	- 5 1 3
	LITERATUUR	5	1	4	- 5 2 0
	TENTOONSTELLINGEN	5	2	1	- 5 2 3
SOCIALE STATUS ONDERWERPEN	PORTRETTEEN	5	3	4	- 5 3 8
	BEROEMDHEDEN	5	3	9	- 5 6 0
	KERMIS	5	6	1	- 5 7 2
	BEGRAFENIS	5	7	3	- 5 7 4
	SOCIALE FOTOGRAFIE	5	7	5	- 5 7 6
	EVENEMENTEN	5	7	7	- 5 8 8
	GEBOUWEN	5	8	9	- 5 9 2
	INTERIEUR	5	9	3	- 5 9 6
	STADSGEZICHT	5	9	7	- 6 0 0
		6	0	1	- 6 1 5

PROLOOG

Voor u ligt een overzichtswerk van fotografen die in de beginperiode van de fotografie (1840-1910) in Arnhem hebben gewerkt. Een turbulente periode; vanaf de allereerste foto's die hier gemaakt werden en de daarop volgende decennia met het komen en gaan van vele fotografen. Het tijdvak waarin de fotografie in Arnhem werd geboren, met vallen en opstaan groeide en volwassen werd. De periode waarin eerst hoofdzakelijk nog alleen portretten voor de rijke burgerij werden gemaakt, maar geleidelijk aan ook steeds meer stadsgezichten, foto's van bijzondere gebeurtenissen en bedrijfsfoto's. Een periode waarin ook amateurs een camera aanschafte. Kortom, een spannend tijdvak vol veranderingen en ontwikkelingen, waarin de fotografie steeds meer een duidelijke plek kreeg in de samenleving van Arnhem.¹

Veel vragen borrelen naar boven. Wie was de fotograaf? Wanneer verbleef hij in Arnhem? Wat waren zijn (overige) beroepen? Wat vernemen we uit de bronnen zoals kranten en het bevolkingsregister over hun werkzaamheden? Wat fotografeerden ze? Wat waren hun onderwerpen? Werkte de fotograaf voor zijn plezier of om geld te verdienen? Welke rol vervulden ze in het totale speelveld van de fotografie in Arnhem? Ik heb er bewust voor gekozen mij te beperken tot de periode 1840-1910. De oudste daguerreotypie uit Arnhem dateert uit 1839 en markeert het beginjaar. Voor het eindjaar 1910 heb ik gekozen omdat toen typische verschijningsvormen van foto's uit de 19^e eeuw begonnen te verdwijnen: carte de visite, kabinetfoto en de stereofoto. Het jaar 1910 is bovendien een mooi eindjaar om nog wel de opkomst van de amateurfotografie te bespreken en de topjaren van de prentbriefkaart.

Frans Brink, Westervoort

In 2016 werd in de Stadsvilla Sonsbeek in Arnhem nog een grote expositie van prentbriefkaarten gehouden.²

Ik hoop aan de hand van bronnen de belangrijkste fotografen uit Arnhem die in de periode 1840-1910 in Arnhem hebben gewerkt de revue te laten passeren. Ook is plek ingeruimd voor amateurfotografen in Arnhem. De fotografen worden niet als losstaande personen besproken maar in het grotere verband dat Arnhem heet.

In principe plaats ik van elke fotograaf een door hem gemaakte representatieve foto. De lijst aan fotografen is lang mede doordat ik ook fotografen die kort in Arnhem hebben gewerkt heb besproken. Het is goed mogelijk dat fotografen bijvoorbeeld eenmaal gewerkt hebben op een kermis in Arnhem zonder dat dit uit de bronnen blijkt.

Foto's die auteursrechtelijk zijn beschermd, zoals die van Eduard Gustaaf Adolph van Karnenbeek (1883-1959), publiceer ik niet. Foto's die zijn gemaakt door fotografen die in Arnhem waren gevestigd en werkten in de omgeving van Arnhem, zoals in Velp, vallen wel binnen het bestek van mijn boek. Niet iedere fotograaf die in Arnhem is geboren en/of in Arnhem heeft gewoond heeft als fotograaf in Arnhem gewerkt, zoals Lodewijk Belle (1830-onbekend). Fotografen zoals Belle, zult u dan ook niet in dit boek aantreffen. Soms was een fotograaf in Arnhem aanwezig, maar heb ik niet kunnen vaststellen dat die ook hier als fotograaf aan het werk was, zoals Lijpman van Rees (1875-na 1924).

Arnhem was in de jaren 1840-1910 sterk in ontwikkeling, wat de fotografen van toen bewust hebben meegemaakt. Middeleeuwse verdedigingswerken werden gesloopt. Het spoorwegnet werd uitgebreid. Villa's, hotels, winkels, scholen, recreatievoorzieningen en een schouwburg werden uit de grond gestampt. En de bevolking van Arnhem nam sterk toe. Hoe de fotografen over deze ontwikkelingen dachten is moeilijk na te gaan. Hun privégedachten blijven ontoegankelijk.

Een van de gebouwen uit die tijd dat gelukkig bewaard is gebleven, betreft het voormalige postkantoor aan het Jansplein, dat een geliefd object was voor prentbriefkaarten. Prentbriefkaarten roepen tegenwoordig vooral nostalgische gevoelens op. Natuurlijk was vroeger niet alles beter en krottenwijken waren niet commercieel interessant, maar in het centrum van Arnhem was in de 19^e eeuw veel moois te zien aan imposante gebouwen, lommerrijke lanen en grote waterpartijen.

Behalve de gevoelsmatige kant is er een wetenschappelijke kant; de foto's zijn historisch en documentair van grote waarde. De bewaard gebleven statige, fraaie gebouwen zijn nu als bakens in een sterk veranderd (stedelijk) landschap.

Ook in de natuur is sterk ingegrepen. Waar ooit vanaf 'De Steenen Camer' edelherten waren te zien, staan nu gebouwen. Waar ooit het geratel van de wielen van de paardenkoetsen over keien was te horen, is nu druk autoverkeer over asfalt. De stank uit de grachten heeft plaatsgemaakt voor veel lawaai, zoals het getoeter van auto's.

De laatste jaren zijn er enkele publicaties verschenen over de geschiedenis van de fotografie. A.S. Stempher³ schreef de eerste serieuze verhandeling over de eerste fotografen in Arnhem in de periode 1839-1864. Zijn overzicht van fotografen is echter niet compleet en ik bespreek een langere periode: tot 1910. Steven Wachlin⁴ geeft in zijn tweeluik een overzicht van commerciële fotografen geboren vóór 1900 die gewerkt hebben in Nederland. Zijn vuistdikke overzichten zijn wat betreft Arnhem niet compleet en hij besteedt bovendien geen aandacht aan de sociale afkomst van de fotografen. Rooseboom concludeert in zijn proefschrift dat fotografen nooit trouwden met vrouwen uit de hogere beroepskringen van ondermeer burgemeesters, notarissen en advocaten en dat de beroepen van hun schoonvaders en vaders overeenkomen met de beroepen die de fotografen zelf (eventueel) uitoefenden naast de fotografie.⁵ Hoe was de situatie in Arnhem?

Om recht te doen aan de vele zichtbare details zijn de foto's zo groot mogelijk afgebeeld. In een enkel geval was dat niet mogelijk omdat de kwaliteit onvoldoende was: deze foto's zijn toch gepubliceerd om hun historische waarde. Ik koos er voor om ook stadsgezichten op te nemen die de omgeving waarin de fotografen verbleven tot leven wekken. In een aantal gevallen vond ik ook nog een oude foto van het gebouw waar een fotoatelier was ondergebracht. In de bijschriften staan de fotograaf, de afmetingen van de foto's en negatieven en de bron vermeld, voor zover mogelijk.

*Beschrijving: portret van een onbekende jongen.
Periode: 25 november 1861. Plaats: Arnhem.
Nummer: 0894-1627-0564. Bron: Gelders Archief, beeldbank.*

Niet alle foto's zijn terug te voeren op een fotograaf. Dat ligt ook aan de fotografen die op den duur hun negatieven vernietigden om de privacy van hun klanten te waarborgen of om magazijnruimte vrij te maken. Soms nam een fotograaf de zaak van een andere fotograaf over inclusief de lopende bestellingen, maar veel fotografen zullen uiteindelijk hun voorraad hebben opgeruimd als ze stopten met werken. Weinigen zullen zich bewust zijn geweest van de latere waarde van hun foto's. Uitgeverijen hechtten veelal ook niet veel waarde aan naamsvermelding van de fotograaf. Gelukkig kunnen we tegenwoordig nog genieten van een aantal foto's en prentbriefkaarten van de eerste fotografen in Arnhem.

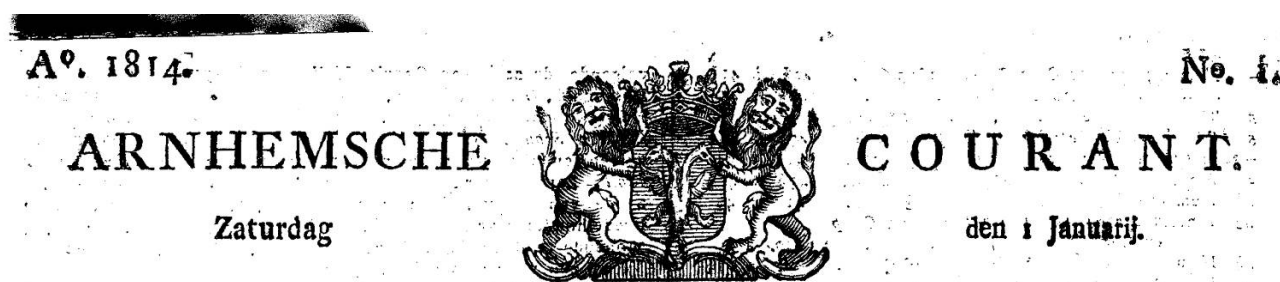
Topografie, leeftijd van de geportretteerde, bouw- en sloopdata van gebouwen, aantekeningen van de fotograaf, welk procedé is toegepast, en wat er op de foto te zien is, zoals type auto's of evenementen geven houvast bij de datering van de foto's. Is alleen de datum van een afdruk bekend, dan moet men er op bedacht zijn dat de opname (glasnegatief) van een vroegere datum kan zijn, of dat we te maken hebben met een reproductie, gemaakt naar een ouder origineel. Helaas was in een aantal gevallen niet te bepalen wanneer een foto exact is gemaakt.

Jammer genoeg is veel materiaal verloren gegaan. Persoonlijke brieven, boekhouding, negatieven en atelierboedels zijn nagenoeg allemaal verloren gegaan. Pas in het laatste kwart van de twintigste eeuw zijn twee instellingen van nationaal belang opgericht die zich toeleggen op het bewaren en beheren van negatievenarchieven van fotografen die gestopt of overleden zijn, het Maria Austria Instituut in Amsterdam en het Nederlands Fotoarchief (inmiddels opgegaan in het Nederlands fotomuseum) in Rotterdam. Het is merkwaardig om te bedenken dat wanneer het aan de fotografen had gelegen en we afhankelijk waren geweest van wat zij zelf hadden bewaard voor het nageslacht, we vrijwel geen foto's uit de 19^e eeuw gekend zouden hebben; vrijwel alle foto's waar we tegenwoordig over kunnen beschikken zijn bewaard door hun klanten en opdrachtgevers, dus door individuele personen die zich lieten portretteren of topografische foto's kochten en door bedrijven en overheidsinstellingen die kunstvoorwerpen, bouw- en slooppjecten, ex- en interieurs van huizen en fabrieken en dergelijke lieten vastleggen.⁶ Informatie over fotografen en foto's en enkele negatieven van fotografen die in Arnhem gewerkt hebben, heb ik vooral geput uit het regionale archief in Arnhem: het Gelders Archief.

Voor het maken van een selectie van oude foto's, illustraties en prentbriefkaarten heb ik ook vooral gebruik gemaakt van de beeldbank van het Gelders Archief. Ook heb ik gebruik gemaakt van ondermeer de openbare beeldcollecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) en het Rijksmuseum in Amsterdam en privéarchieven, namelijk die van Frans Brink (Westervoort), Rob Wagenaar en Willem Verhoeff.

Krantenartikelen geven veel inzage in ondermeer de producten die de fotografen aanboden en hun prijzen. Voor dit boek is daarom de Arnheemsche Courant van bijzonder belang geweest, die verscheen van 1814 tot 2001. Helaas is de digitale versie van de Arnheemsche Courant in de periode 1854-1864 (nog) niet te raadplegen op Delpher. Adresboeken geven inzicht in welke fotografen in Arnhem werkten, gedurende welke periode en op welk adres.

Het bevolkingsregister geeft veel info over ondermeer wanneer een fotograaf in Arnhem kwam wonen en wanneer hij weer vertrok, zijn familie en de beroepen die de fotograaf en zijn familieleden uitoefenden. Wel moet bedacht worden dat degenen die hier slechts tijdelijk verbleven en zich niet inschreven -waaronder buitenlanders- niet in het bevolkingsregister staan geregistreerd. Een van de oorzaken dat het aantal fotografen in Arnhem waarschijnlijk veel groter is geweest dan ik heb kunnen achterhalen. Om de sociale achtergrond van een fotograaf te bepalen, heb ik de beroepsachtergrond van de fotograaf en de beroepen van zijn (schoon) familieleden vermeld, voor zover bekend.

— Bij de firma Coers & Roest alhier is heden de nieuwe druk van het Adresboek voor Arnhem en omstreken (Velp, Rozendaal, Oosterbeek en Westervoort) verschenen.

Het Adresboek voor 1910 is alweder in omvang toegenomen. Omdat het afdrukken van de 46 vellen natuurlijk een geruimen tijd vorderen, zijn de adressen van hen, die zich sinds Januari zich hier vestigden, nog niet in de lijst opgenomen. Men weet, dat aan dit euvel wordt tegemoet gekomen door de uitgifte van een supplement

Arnhemsche Courant, 28 februari 1910

Voor de beroepen van vaders en schoonvaders zijn een goede indicatie omdat er in de 19^e en begin 20^e eeuw sprake was van een behoorlijk strikte standenmaatschappij. Over het algemeen bleef men binnen dezelfde stand en trouwde ook daarbinnen. Lidmaatschap van genootschappen en verenigingen zijn een tweede goede indicatie, omdat dergelijke lidmaatschappen overwegend waren voorbehouden aan de culturele elite van een plaats.⁷

Beschrijving: op de binnenplaats van het Burgerweeshuis.

Periode: juni, 1865. Plaats:

Bovenbeekstraat, Arnhem.

Nummer: 1583-12690. Bron:

Gelders Archief, beeldbank.

Tenslotte wens ik u veel kijk- en leesplezier bij een bijzondere fotoreis door het Arnhem van weleer.

¹ Inleidende zinnen naar voorbeeld van Mark Goslinga. Fotografie in Meppel 1850-1910 (Assen, 2012) p. 7

² <https://www.westervoortplaza.nl/arnhemsche-grandeur-in-oude-ansichtkaarten/>

³ A.S. Stemper Kroniek van de fotografie in Arnhem, 1839-1864, in: Arnhem. Elf facetten uit de 19^e en 20^e eeuw (Zutphen, 1983) p. 133-145

⁴ Steven Wachlin. Photographers in the Netherlands. A survey of commercial photographers born before 1900 based on data from the Dutch population administration, city directories and newspapers (Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.

Nederlands Fotomuseum, Rotterdam. Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag, 2011)

⁵ Hans Theo Rooseboom. De schaduw van de fotograaf. Positie en status van een nieuw beroep: fotografie in Nederland, 1839-1889.

Proefschrift (Universiteit Utrecht, 2006)p. 214

⁶ Hans Theo Rooseboom. De schaduw van de fotograaf . Positie en status van een nieuw beroep: fotografie in Nederland, 1839-1889.

Proefschrift (Universiteit Utrecht, 2006) p. 16

⁷ Mark Goslinga. Fotografie in Meppel 1850-1910 (Assen, 2012) p 156

ARNHEM

Het aanzien van Arnhem en haar rijke inwoners trokken kunstenaars en later vooral fotografen naar de stad. Vooral om geld te verdienen, maar ook omdat ze Arnhem een aantrekkelijke stad vonden om te wonen. In het onderstaande wordt het decor van Arnhem beschreven waar kunstenaars en fotografen woonden, recreëerden en werkten.

Arneym wordt voor het eerst genoemd in 893 in een goederenregister van de Abdij van Prüm, dat deel uitmaakte van het Heilige Roomse Rijk (962-1806). Eerder, rond 814, werd al een schriftelijke melding gemaakt van Meginhardeswich; het huidige uiterwaardengebied Meinerswijk. Van de oudste geschiedenis van de stad gelegen aan de Nederrijn, IJssel en de Sint-Jansbeek zijn nog wat sporen te zien, zoals het Romeins Castellum in Meinerswijk. Tot in de late middeleeuwen was de stad omgeven door het zogenaamde Arnhemmer Bos,¹ dat grotendeels werd gekapt in de 16^e eeuw. Nieuw bos kwam vervolgens niet van de grond door beweiding van schapen.² De tegenwoordige bossen en parken zijn meestal aangeplant op particuliere landgoederen en buitenplaatsen die dateren uit de periode van de 17^e eeuw tot begin 20^e eeuw.³

Door zijn unieke ligging tussen heuvel- en rivierland was Arnhem een gewilde pleisterplaats voor landschapsschilders, graveurs en topografische tekenaars. De stad werd met haar omgeving talloze malen in beeld gebracht, bij voorkeur vanuit het westen. Op kamerbehangsel uit de 18^e eeuw, afkomstig van het huis Menthenberg⁴, staat de Rijn met op de achtergrond de Eusebiuskerk of Grote Kerk.⁵ Een beschilderd serviesbord uit de 18^e eeuw laat tevens een gezicht op Arnhem zien.⁶ Tekeningen en prenten van stads- of dorpgezichten of van kerken, kastelen en buitenplaatsen waren populaire verzamelobjecten. De verwaarloosde stadsomwallingen en poorten boden een pittoreske aanblik en vormden een dankbaar onderwerp voor kunstenaars. Het fenomeen van de reizende kunstenaar beperkte zich niet tot de topografie. In de tweede helft van de 18^e eeuw trokken ook portrettisten het land in, met name pastellisten. Het werken in pastel ging sneller en was goedkoper dan olieverf zodat meer mensen de mogelijkheid hadden een portret te laten maken.⁷

De meeste inwoners van de stad Arnhem woonden binnen de militaire versterkingen. Daarnaast was er enige bebouwing buiten haar muren in het zogenaamde schependom (een gebied buiten de stad waar het stadsrecht gold) - en in de 18^e eeuw kwamen daar fraaie buitenhuizen bij. Zo verrees huis Zypendaal dat ontworpen was door de timmerman en architect Hendrik Viervant (1718-1775) in 1762-1764. In het centrum werd ook gebouwd. Zo werd in 1761 De Waag (nu: Markt 38/Turfstraat 1) aanbesteed en binnen zeven jaar gebouwd. In de 18^e eeuw stonden de kapitale woningen van de Arnhemse elite vooral in de Koningstraat, Bakkerstraat, de Markt of “op Sint Walborgen” (nu: Walburgisplein), meestal tussen de ‘gewone’ bebouwing in.⁸

Sinds 1813 is Arnhem provinciehoofdstad van Gelderland, derhalve de zetel van het provinciaal bestuur waar ook nog eens de ambtswoning van de gouverneur stond.⁹ Arnhem was tevens een garnizoensstad en herbergde een groot aantal soldaten en officieren. De gemeente Arnhem wilde graag zoveel mogelijk rijke burgers naar de stad lokken. Omdat rijke burgers veel geld wilden betalen voor een mooi geschilderd portret vestigden kunstenaars zich hier.

Om nieuwe herenhuizen te bouwen werden oude woningen gesloopt. Vanaf 1817 werden de buitenste verdedigingswerken van de stad omgetoverd in slingerende wandelpromenades en lommerrijke plantsoenen, ontworpen door de befaamde tuinarchitect Jan David Zocher jr. (1791-1870). Begin 19^e eeuw was Arnhem al een populair vakantie- en kuuroord,¹⁰ getuige diverse reisgidsen en wandelkaarten. De rijke vakantiegasten brachten geld in het laatje.